

SAHİBKARLIĞIN VƏ BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINA YARDIM FONDU

Layihə:

NEFT GƏLİRLƏRİ: AZƏRBAYCANIN ÜZLƏŞƏ BİLƏCƏYİ PROBLEMLƏR

MƏLUMAT BÜLLETENİ

№5, 2007

Neft gəlirləri və iqtisadi azadlıq

2007-ci il iyunun 11-də “Neft gəlirləri: Azərbaycanın üzləşə biləcəyi problemlər” layihəsi üzrə növbəti dəyirmi masa keçirilmişdir. Dəyirmi masanın mövzusu belə olmuşdur: “Neft gəlirləri və iqtisadi azadlıq”. Dəyirmi masada məruzələrlə İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzinin eksperti Elxan Məmmədov və Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondunun prezidenti Sabit Bağirov çıxış etmişlər.

İÇİNDƏKİLƏR:*Elxan Məmmədov*

Neft və iqtisadi azadlıq: Fraiser
İnstitutunun nəticələri nəyi göstərir 3

Sabit Bağirov

Azərbaycan: İqtisadi azadlığın
əhəmiyyəti 9

Pinyera Xose

Mülkiyyət vasitəsilə var-dövlətə
doğru: Çilidə Dağ-Mədən Sənayesində
Xüsusi Mülkiyyət İnstitutunun
yaradılması təcrübəsi 19

Dəyirmi masada iştirak etmişlər: Elxan Məmmədov (İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi); Sabit Bağirov (Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu); Əli Məsimli (Milli Məclisin üzvü); Zaur Vəliyev (İqtisadi İnkişaf Nazirliyi); Tarıverdi Əliyev (İqtisadi İnkişaf Nazirliyi); Əliməmməd Nuriyev (“Konstitusiya” Araşdırmalar

Fondu); Namik Əzizov (Azərbaycan Menecerləri İttifaqı); Sevgim Rəhmanov (Tacirlər və İstehsalçılar Birliyi); Zöhrab İsmayılov (Azad İqtisadiyyata Yardım Mərkəzi); Fuat Rəsulov (İBTM, Xəzər Universiteti); Aydın Nizamov (MSŞA Koalisiyası); Nigər İbadqızı (APA İnformasiya Agentliyi); İlham Hüseynli (DİİƏ İB); İradə Eyvazova (İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi); Əlövsət Bayramov (Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu); Hafiz Babalı (Turan İnformasiya Agentliyi); Mirzaga Məmmədov (İran Televiziyası “Səhər”); Nicat Qafuroğlu (İctimai Televiziya və RY şirkəti); Anar Cəbrayılı (ANS TV); Ülviyyə İsmayılova (TREND İnformasiya Agentliyi); Nəcivə Mirzəyeva (BMM –icmalçı); Lətif Şamxal («Неделя» qəzeti); Babək Cahandarov (“Paritet” qəzeti); Kübra Əliyarlı (“Səs” qəzeti);

İqtisadi azadlığın klassik tərif:

İnsanlar o zaman iqtisadi azadlığa malikdirlər ki, qüç tətbiq etmədən, fırıldaq və oğurluğa əl atmadan əldə etdikləri mülkiyyət başqalarının hücumlarından müdafiə olunur və onlar başqalarının eyni hüquqlarını pozmadığı anadək öz mülkiyyətindən istifadə etməklə, onu mübadilə və başqasına verməkdə azaddırlar. İqtisadi azadlıq indeksi düzgün yolla əldə edilmiş mülkiyyətin nə dərəcədə qorunduğunu və insanların şəxsi təşəbbüslərinə əsaslanan işlərlə məşğul olma imkanlarını qiymətləndirməlidir.

*Ceymc Qvartni və Robert Louson və digəriləri
Dünyada iqtisadi azadlıq: 1966-cı il üzrə hesabat*

Neft Və İqtisadi Azadlıq

Elxan Məmmədov

İqtisadi inkişaf perspektivlərimizin neft hasilatının artırılması ilə bağlılığı bizim üçün adi bir hala çevrilib. Hətta müzakirələrdə hasilat həcmnin mütləq artacağına və neft qiymətlərinin enməyəcəyinə əsaslanırlar. Bu prosesin gedişatı hətta illər üzrə proqnozlaşdırılıb. Hətta hasilatın hansısa «zirvə»si mövcuddur ki, bundan sonra biz hamımız yetərinə varlı olacağıq. Bu məqalədə biz iqtisadi artımın neft amilindən daha güclü amillərinin mövcud olduğunu göstərməyə cəhd edəcəyik. Qərribə olsa da, haqqında danışılan amillər ehtiyatların cəlb olunmasını tələb etmir. Bunlar hökumətlə cəmiyyət arasındakı sosial razılaşmanın məhsuludur.

İqtisadi azadlıq ideal hal, yoxsa reallıqdır

Cəmiyyətdə iqtisadi azadlıqların genişləndirilməsinin zəruriliyi barədə mübahisələr davam etməkdədir. Ekstremal vəziyyətlərdə xalqın rifahına iqtisadi vəziyyətin yüksəlişinin müsbət təsirini nümayiş etdirən çoxsaylı nümunələr vardır. Yəqin ki, bir çoxları 93-94-cü illərin qışında çörək böhranını xatırlayır. O vaxt çörək defisiti çox sadə yolla həll edilmişdi. Hökumət sahibkarlara tam azadlıq vermişdi ki, xaricdən un gətirsinlər. Un daşıyan bütün maşınlara yaşıl işıq verilmişdi. Gömrükdə bu maşınlar ləngidilmirdi, polis onları təyinat məntəqəsinədək müşayiət edirdi (bu, indi ağlasığmaz görünür) və tez bir zamanda çörəyə olan ehtiyac tam ödənilmişdi. Bu zaman çörəyin qiyməti dəyişilməz qalmışdı.

İqtisadi azadlıqların genişləndirilməsi siyasətini bir çox ölkələrin hökumətləri dəstəkləyir. Amma bu cür siyasətin aparılması üçün «mayak»lar (obyektiv meyarlar) zəruridir. Bu «mayak»lara səmtləşməklə iqtisadi azadlıqların genişlənməsi istiqamətində uğurla hərəkət etmək mümkündür. Cəmiyyətin iqtisadi azadlıqlarının qiymətləndirilməsinin yaxşı işlənilib hazırlanmış iki metodikası mövcuddur. Hər iki metodika iqtisadi azadlıq indeksinin hesablanmasına əsaslanır. İrs Fondu (Heritage Foundation) və Freyzer İnstitutu (Fraser Institute) həmin sistemlərin yaradıcılarıdır. Prinsipcə hər iki metodika oxşar olduğu

üçün biz Freyzer İnstitutunun hazırladığı iqtisadi azadlıqların qiymətləndirilməsi metodikasını seçəcəyik. 20-ci əsrin görkəmli iqtisadçılarından biri olan iqtisadiyyat sahəsində Nobel Mükafatı Laureatı Milton Fridman bu metodikanın banisidir.

İqtisadi azadlıq indeksi ölkədəki iqtisadi azadlığın **miqdarını** ölçür. İqtisadi azadlığın miqdarca meyarını göstərmək çətindir. Buna baxmayaraq, indeks yüksək dərəcədə obyektivdir. İndeksin hesablanma metodikasına görə iqtisadi azadlığın əsas tərkib hissələri bunlardır: 1) şəxsi seçim imkanı; 2) sazişlərin bağlanması azadlığı; 3) azad rəqabət; 4) şəxsiyyətin və mülkiyyətin müdafiəsi.

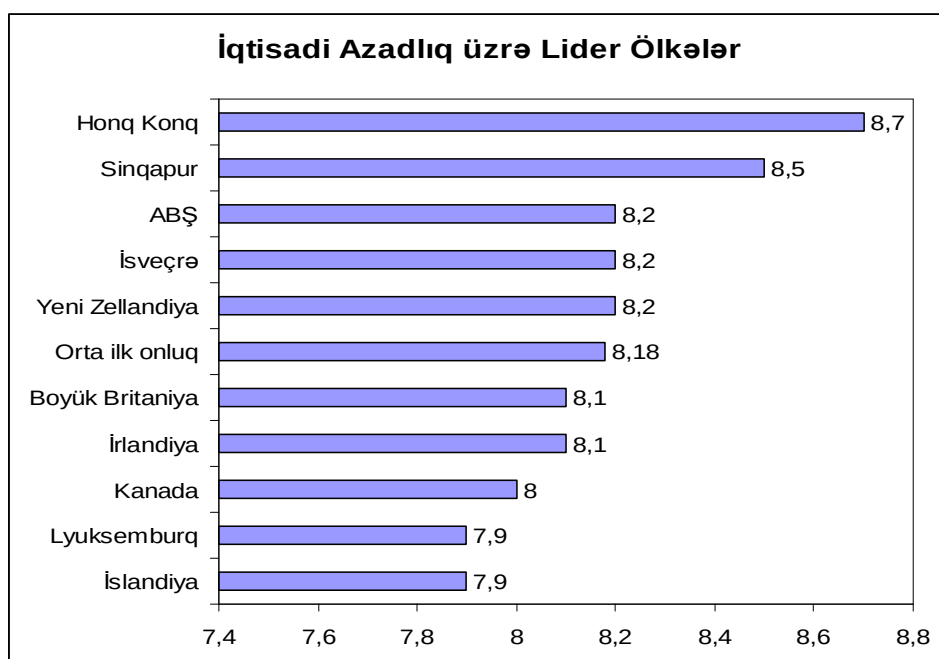
Baxılan indeks dövlətdəki iqtisadi azadlıqların vəziyyətini əks etdirən 38 komponentin hesablanmasına əsaslanır. İqtisadi azadlığın ölçüldüyü miqyas onballıq şkaladır (0-dan 10-dək). İqtisadi azadlığın ən yüksək səviyyəsini səciyyələndirən ən yüksək qiymət 10 baldır. Bütün komponentlər üzrə hesablamalar 5 sahədəki subindekslərdə ortaq məxrəcə gətirilir:

- iqtisadiyyatda dövlət sektorunun həcmi;
- mülkiyyətin hüquqi əsasları və hüquqların toxunulmazlığı;
- pul siyasəti;
- xarici ticarət azadlığı;
- tənzimləmə dərəcəsi (kredit siyasəti, əmək bazarı, biznes).

Sonda ölkənin ümumi iqtisadi azadlıq indeksi hesablanır. O, həmin beş sahə üzrə indekslərin orta qiymətini göstərir. İndeks yüksək olduqca ölkədəki iqtisadi azadlıq səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur.

İqtisadi Azadlıq İndeksi (İAİ) 130-dan çox ölkə üzrə hesablanır ki, bunların da əhalisi Yer kürəsinin bütün əhalisinin 93%-ni təşkil edir. Bütün ölkələr üzrə ümumi hesablamaların aparılması və ümumdünya İAİ-nin hesablanması çox məntiqi olardı. Son 30 ildə dünyadakı meyllər iqtisadi azadlıqların sabit artımını göstərir. Demək olar ki, bütün dünya ölkələri öz iqtisadi azadlıq indekslərini bu və ya digər dərəcədə yaxşılaşdırıb. 1975-ci ildən 2000-ci ilədək dünya iqtisadi azadlıq indeksi təxminən 30% yüksəlib.

Honq-Konq, Sinqapur, ABŞ, İrlandiya, Yeni Zelandiya, Kanada, İslandiya, Böyük Britaniya və digər bu kimi ölkələr iqtisadi azadlıqlar üzrə liderdir. (1-ci şəkilə bax).

1-ci şəkil

İlk baxışdan asanca gözə çarpır ki, liderlərin ilk onluğunda neft ehtiyatlarının kəşfinin həcmi üzrə lider olan on ölkə (1-ci cədvələ baxın) yoxdur. Bir qayda olaraq, bu ölkələrdə iqtisadi azadlıqların səviyyəsi çox aşağıdır.

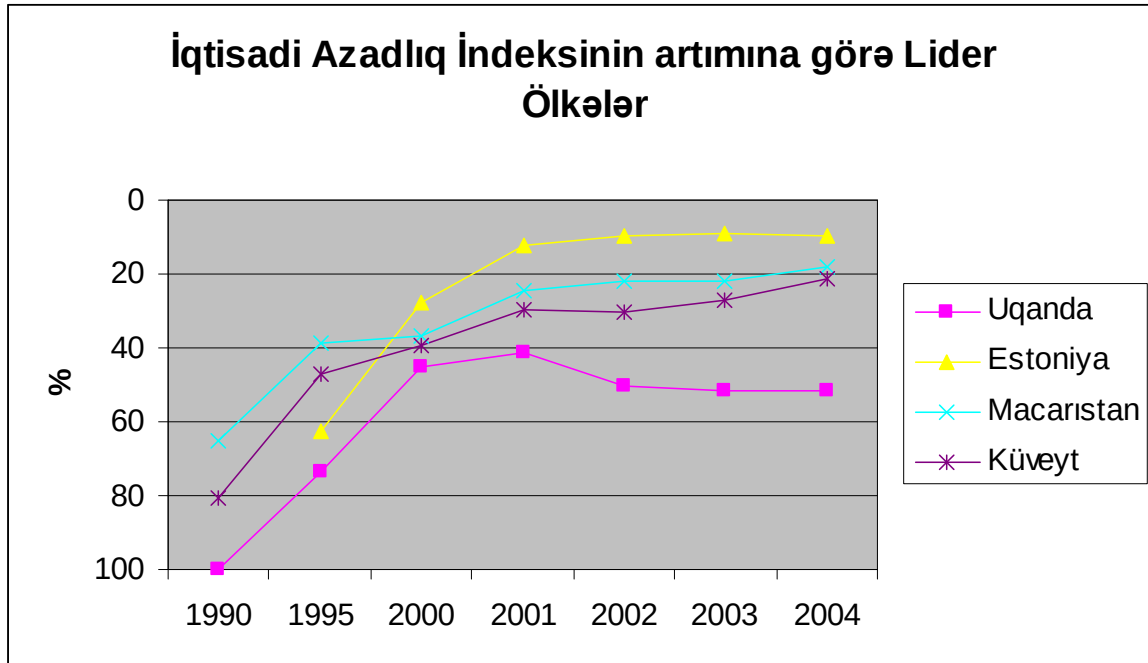
1-ci cədvəl

2004-cü il üçün təsdiq olunmuş neft ehtiyatları (cədvəl 1)		
№	Ölkələr	Milyard barrel
1	Səudiyyə Ərəbistanı	262.7
2	İran	132.5
3	İraq	115.0
4	Küveyt	99.5
5	BƏƏ	97.8
6	Venesuela	77.2
7	Rusiya Federasiyası	72.3
8	Qazaxıstan	39.6
9	Liviya	39.1
10	Nigeriya	35.3

Maraqlı meyllər müşahidə olunur: müxtəlif millətlər dini, irqi və digər fərqlərindən asılı olmayaraq iqtisadi azadlığı eyni cür qavramağa qabildir. Aşağıda lider ölkələr üzrə

iqtisadi azadlıqların artım sürətinin qrafikləri verilir. Bu ölkələrin iqtisadi azadlıqların genişlənməsinə istiqamətlənmiş hökumətləri bu siyasəti çox asanlıqla həyata keçirə bilmişlər.

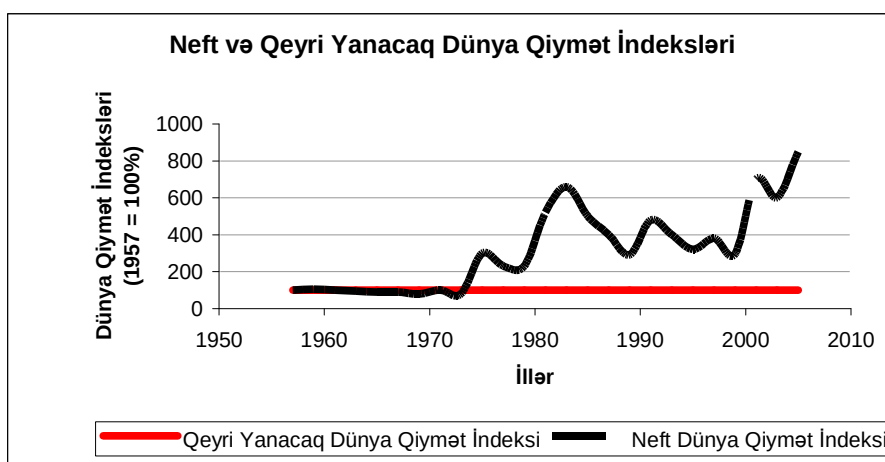
2-ci şəkildən görünür ki, Afrika qitəsi, Şərqi Avropa və Yaxın Şərq ölkələri iqtisadi azadlıqların artım sürəti üzrə liderdir. Yəni bunlar müxtəlif dinlərə sitayiş edən müxtəlif xalqların məskunlaşdığı ölkələrdir.

2-ci şəkil

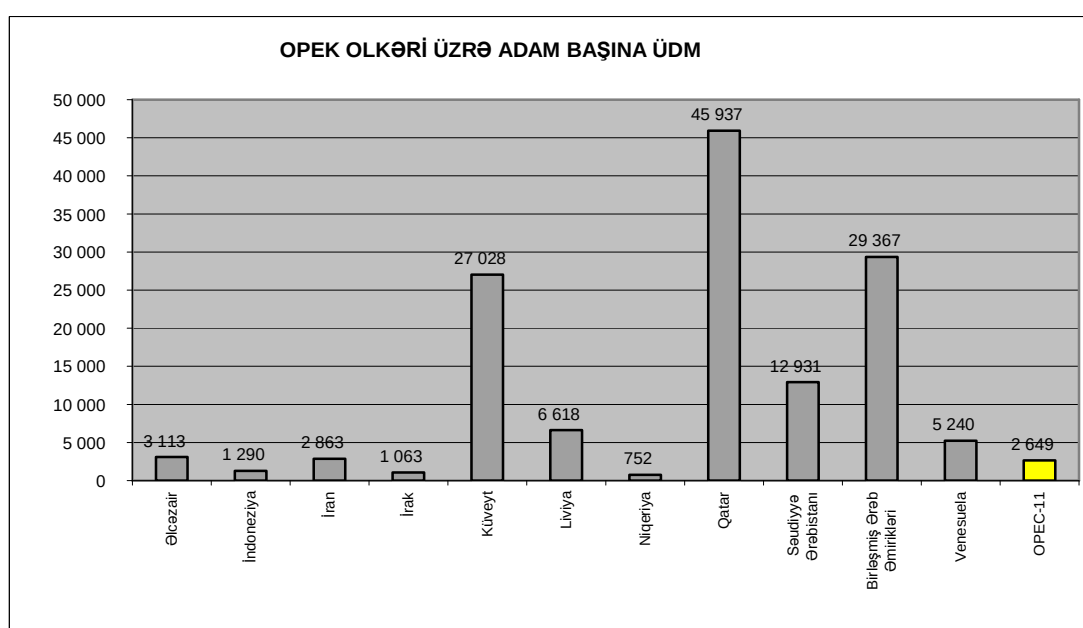
Yüksək iqtisadi azadlıqlar səviyyəsinə malik ölkələr hansı üstünlükləri əldə edir?

İqtisadi azadlıqlar üzrə liderlər onluğuna daxil olan neft **idxalçısı** ölkələrilə OPEK təşkilatına daxil olan dünyanın əsas neft **istehsalçısı** ölkələrini müqayisə edək. OPEK bu gün istehlak olunan neftin təxminən yarısını dünyanın neft bazarına çıxarır. Bu ölkələr neftin dünya qiymətlərinə birbaşa və müxtəlif təbii ehtiyatların dünya qiymətlərinə dolayı təsir göstərir. Neft qiymətlərinin dinamikası ilə qeyri-yanacaq məhsulları qiymətlərinin dinamikasını (3-cü şəkilə baxın) müqayisə etsək görürük ki, neft qiymətləri 1957-ci baza ilinə nisbətən təxminən 8 dəfə yüksəlib. Bu global tendensiya təxminən 30 il bundan əvvəl başlanıb və bütün proqnozlar neft qiymətlərinin getdikcə artacağını göstərir. Əslində OPEK üzv-ölkələrinin çox zəngin ölkəyə çevrilmək imkanları həmişə olmuşdur.

3-cü şəkil

OPEK ölkələrindən fərqli olaraq İrlandiya, İslandiya və Yeni Zelandiyanın neftdən gəlir əldə etmək imkanı olmamışdır. Bu dövlətlər alternativ inkişaf yolunu seçmişdi. Son 30 ildə onlar iqtisadi azadlıqların genişlənməsi sahəsində mühüm irəliləyişlər etmiş və dünyanın ən zəngin ölkələrindən birinə çevrilmişlər. 2004-cü ildə əhalinin adambaşına düşən ÜDM İrlandiyada 35 min, İslandiyada 30 mindən çox və Yeni Zelandiyada 20 min ABŞ dolları təşkil etmişdi. OPEK üzv-ölkələrində isə vəziyyət qeyri-sabitdir. Yoxsul və zəngin ölkələr arasında fərq çox böyükdür (4-cü şəkilə baxın). Ən böyük ziddiyyət ondan ibarətdir ki, OPEK ölkələrində adambaşına düşən orta ÜDM dünyadakı analoji göstəricidən (8142 ABŞ dolları) üç dəfə azdır. İrlandiya ilə OPEK arasındakı fərq isə 13 dəfədən çoxdur.

4-cü şəkil

Son 30 ildə neft qiymətlərinin dinamikası və dünyada iqtisadi azadlıqlar sahəsindəki vəziyyətin təsiri üzrə apardığımız korrelyasion təhlil göstərib ki, neft qiymətlərinin «rəqsi» dünyadakı iqtisadi azadlıqların yüksəlişinə heç cür təsir göstərmir. İqtisadi azadlıqların genişlənməsi yolunu seçmiş dövlətlər ardıcıl olaraq, addımbaaddım öz göstəricilərini yaxşılaşdırır və bununla da milli sərvətləri artırır. Çox maraqlı faktdır ki, dünyada neft hasilatının yüksəlişilə iqtisadi azadlıq artımı arasında birbaşa asılılıq vardır. Hesablamalarımız göstərib ki, OPEK ölkələrinin neft hasilatının həcmi ilə dünya iqtisadi azadlıq indeksi arasında korrelyasiya +0,62 təşkil edir. Hər iki dəyişən sanki «velosiped pedalı» funksiyasını yerinə yetirir. Neft hasilatının yüksəlişi sanki dünyada iqtisadi azadlıqların artımını stimullaşdırır.

Bəzi məsələlərə yekun vuraq. Siyasi islahatlar məsələsinə toxunulan zaman iqtisadi azadlıqların genişlənməsində xalqın mentalitetinin əhəmiyyətli rol oynamaması irəli sürülən ən başlıca dəlildir. Millətlərdə iqtisadi azadlıqların «mənimsənilməsi» prosesi çox yüksəkdir və yuxarıda göstərilmişdi ki, müxtəlif mədəniyyətlər, irqilər və dinlər iqtisadi azadlığın inkişafı üçün problemlər yaratmır.

Bir qayda olaraq, neft hasilatçısı olan dövlətlərdə iqtisadi azadlıqların səviyyəsinin çox aşağı olması bizim üçün o qədər də təsəlliverici statistika deyildir. Təəssüf ki, bu ölkələrdə, bir qayda olaraq, xalqlar cah-cəlal içində yaşamır, halbuki bu, gözlənilirdi. Ola bilsin ki, bu, dünyanın yalnız dünya bazarlarının sabit neft təchizatında maraqlı olmasının əvəzinədir.

Neft hasilatı səviyyəsinin yüksəlişinin dünyada iqtisadi azadlıqların artmasına təsiri faktı bizdə əhəmiyyət kəsb etməyimizlə bağlı qürur hissi doğurur, çünki biz də dünya istehlakçılarını neftlə təchiz edirik və bununla da dünya xalqlarının iqtisadi azadlıqlarının artmasına yardım göstəririk.

AZƏRBAYCAN: İQTİSADI AZADLIĞIN ƏHƏMİYYƏTİ¹

*Sabit Bağirov,
Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu*

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Bugünkü təqdimatımda müzakirə ediləcək məsələlər bunlardır:

- nəyə görə Azərbaycanda iqtisadi azadlığın artırılması vacibdir?
- Heriteyc Fondu² və Frezer İnstitutu³ tərəfindən Azərbaycandakı iqtisadi azadlığın qiymətləndirilməsi;
- iqtisadi azadlığın artırılması hansı islahatları tələb edir?

Məndən öncə çıxış etmiş kolleqam Elxan bəyin məruzəsində təqdim etdiyi bir sıra ölkələrin nümunələrindən iqtisadi azadlığın əhəmiyyəti açıq-aydın görünməkdədir. Bu nümunələr təsdiq edir ki, iqtisadi azadlıqlar təmin edilən ölkələrdə daha yaxşı iqtisadi nailiyyətlər əldə olunur. İstər neft ölkələri, istər digərləri, haradakı mülkiyyət hüquqları tam mənada qorunur, özəl sahibkarlıq təşəbbüsləri daha yaxşı dəstəklənir və müdafiə edilir orada həmin təşəbbüslər öz bəhrəsini verir, ölkə irəli gedir, insanların rifahı yaxşılaşır.

Azərbaycan üçün də iqtisadi azadlıq amili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hətta, fikrimcə, bir çox digər neft ölkələri ilə müqaisədə iqtisadi azadlıqların Azərbaycanda təmin edilməsi daha vacibdir. Nəyə görə? Səbəb yaxın onillikdə Azərbaycanın makroiqtisadi göstəricilərində gözlənilən yüksək amplitudalı dəyişikliklərdir. 1-ci cədvəldə 2 dövr üçün gözləntilər və fəsadlar əks etdirilib.

¹ Bu məruzə Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondunun 11 iyun 2007-ci il tarixili dəyirmi masasında təqdim edilmişdir.

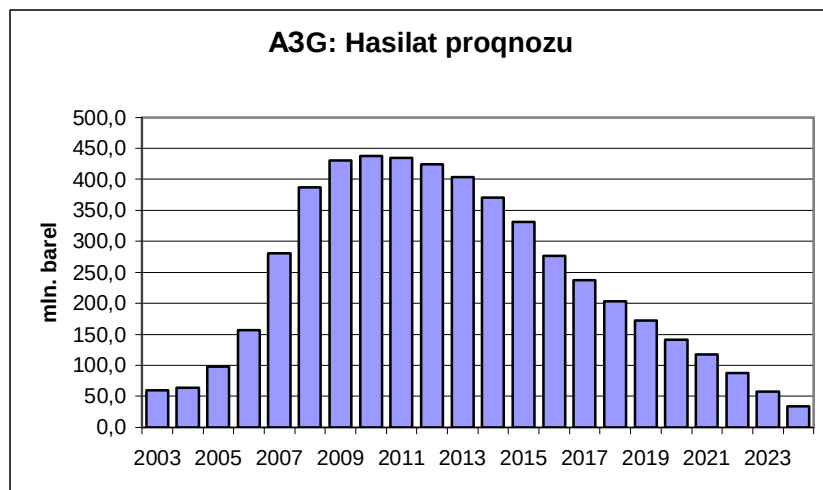
² www.fraserinstitute.ca

³ www.heritage.org

1-ci cədvəl

Tendensiya və risklər, 2005-2010	Tendensiya və risklər, 2010-2020
1. Neft hasilatının yüksək templərlə artması 2. ÜDM-in yüksək templərlə artması 3. Büdcə gəlirlərinin yüksək templərlə artması 4. Büdcə xərclərinin yüksək templərlə artması 5. Xarici sərmayə yatırımlarının kəskin azalması 6. Neft işləri ilə məşğul olanların sayca azalması 7. Manatın güclənməsi 8. Real sektorun rəqabətədavamlılığının azalması 9. İslahatların səngiməsi 10. Dövlət investisiyalarının artması 11. Sosial sahəyə xərclərin artması 12. İnflyasiyanın artması	1. Neft hasilatının enməsi 2. ÜDM-in azalması 3. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin azalması 4. ARDNF vəsaitlərinin xərclənməsinin güclənməsi 5. Neft amilinin iqtisadiyyatdakı rolunun tədricən azalması (neft hasilatının azalması sayəsində) və bunun nəticəsində qeyri-neft sektorunun çəkisinin artması

Bu cədvəldəki gözləntilər Azəri-Çıraq-Günəşli yatağından hasilatın çox qısa zamanda kəskin dəyişməsidir. Gəlin 1-ci şəkildə təsvir edilən hasilat qistoqramına nəzər yetirək.

1-ci şəkil

1-ci şəkildəki histoqramdan gördüyümüz kimi, 2006-2010 – cu illərdə neft hasilatı 3 dəfə artacaq. Sonrakı 7-8 ildə hasilat kəskin azalacaq. Beləliklə, qısa zamanda neft hasilatında böyük dəyişikliklər baş verəcək və məhz bu dəyişikliklərin qısa zamandakı yüksək amplitudu 1-ci cədvəldəki gözləntilərin bu və ya digər səviyyədə gerçəkləşməsi

üçün şərait yaradacaq. Azərbaycanın digər neft ölkələrinin çoxundan fərqi məhz bu böyük dəyişikliklər dövrünün qısa olmasıdır.

1-ci cədvəldə əks etdirilən gözləntilərin tam və ya qismən özünü doğrultması əlbəttə ki, hökumətin yaxın onillikdə yürütdüyü siyasətindən asılı olacaq. 2010-2020-ci illərdə ÜDM-in və dövlət büdcəsi gəlirlərinin azalması və ARDNF vəsaitlərinin xərclənməsinin artması gözləntiləri qısa dönməndə qeyri-neft sektorunun inkişafını tələb edilir.

Neft iqtisadiyyatına alternativ iqtisadiyyat yaratmaq üçün özəl təşəbbüslərin genişlənməsinə böyük ehtiyac var. Sahibkarlıq təşəbbüsündə bulunan insan əmin olmalıdır ki, o, qanunun aliliyinə və dövlətin dəstəyinə arxalana biləcək. O, dövlət qurumlarının və ayrı-ayrı məmurların hər hansı ayrıseçkiliyə yol verməyəcəklərinə, sahibkarlıq mühitinin ədalətli rəqabət prinsipi əsasında qurulduğuna inanmalıdır. Məhz belə olarsa sahibkarlıq fəaliyyətinə qoşulanların sayının artacağını gözləmək olar.

Cari onilliyin sonuna Azərbaycan, çox güman ki, iki paradoksla qarşılaşacaq:

- 40 mlrd dollar civarında valyuta rezervləri və öz maddi durumundan narazı çoxsaylı vətəndaşlar;
- böyük miqdarda enerji ixracı və ölkənin bir çox yerlərində enerji qıtlığı.

Hər iki fəsadın riskini və nəticələrini zəiflətmək insanlarımızın məhz özəl təşəbbüslərinin təşviqi vasitəsilə mümkün ola bilər.

Elxan bəyin məruzəsində qeyd edilmişdir ki, bu gün iqtisadi azadlığı qiymətləndirən iki metodologiya mövcuddur. Bunlar Frezer İnstitutunun və Heriteyc Fondunun metodologiyalarıdır. Bu metodologiyalara münasibət ölkəmizdə birmənalı deyil. Təbii ki, bu metodologiyalar əsasında hesablanmış iqtisadi azadlıq indekslərini kimlərsə bəyənməyə bilər, lakin nəzərə alınmalıdır ki, dünyada bu metodologiyalara hörmətlə yanaşma mövcuddur. Hər metodologiyanın arxasında tanınmış alimlər durur. Beynəlxalq maliyyə qurumları və təşkilatlar, investorlar, ekspertlər cəmiyyəti bu metodologiyalar əsasında müxtəlif ölkələrdə iqtisadi azadlıq göstəricilərinə diqqətlə yanaşırlar və öz fəaliyyət, tədqiqat və siyasətlərində bu göstəriciləri nəzərə alır və müvafiq qərarlar qəbul edirlər.

Kolleqamın Frezer İnstitutunun metodologiyasından danışdığını nəzərə alaraq mən ikinci metodologiya və onun əsasında hesablanan iqtisadi azadlıq indeksi barədə danışacağam.

Heriteyc Fondu İqtisadi Azadlıq İndeksinin hesablamalarına ilk dəfə 1995-ci ildə başlayıb, və onun istifadə etdiyi hesablama üsulu elə tərtib edilmişdir ki, ən fərqli ölkələrə, misal üçün Honq Konq və Şimali Koreyaya da tətbiq edilə bilər.

Heriteyc Fondunun hazırkı metodologiyasına əsasən İqtisadi Azadlıq İndeksi (İAİ) “10 ayrıca azadlıqlar”ın (10 individual freedoms)⁴ orta göstəricisidir. Bu “10 ayrıca azadlıqlar”dan (10AA) hər biri bu və ya digər ölkə iqtisadiyyatının müəyyən istiqamət üzrə liberal, açıq olmasını qiymətləndirən göstəricidir. Qeyd edək ki, 10AA göstəriciləri son, yəni 2007-ci il üzrə Heriteyc Fondunun metodologiyasında təklif edilən göstəricilərdir. Öncəki illərdə 10AA yerinə bir qədər fərqlənən 10 amil nəzərdən keçirilirdi. Bunların arasındakı bağlantılar aşağıdakı 2-ci cədvəldə göstərilir.

2-ci cədvəl

10 Amil(köhnə metodologiya)		10 Azadlıqlar(yeni metodologiya)
Tənzimləmə	1	Biznes azadlığı
Ticarət siyasəti	2	Ticarət azadlığı
Fiskal maneələr	3	Fiskal azadlıq
Hökumətin müdaxiləsi	4	Hökumətdən azadlıq
Monetar siyasət	5	Monetar Azadlıq
Əmək haqqı və qiymətlər	6	Əmək azadlığı
Xarici yatırımlar	7	Yatırımlar azadlığı
Bank və maliyyə	8	Maliyyə azadlığı
Mülkiyyət hüququ	9	Mülkiyyət hüququ
Kölgə İqtisadiyyatı	10	Korrupsiyadan azadlıq

Gördüyümüz kimi, yeni metodologiyada amillərin adları bir qədər dəyişib. Lakin bu, yeganə dəyişiklik deyil, hesablama üsulunda da dəyişikliklər edilib.

⁴ William W.Beach and Tim Kane

http://www.heritage.org/research/features/index/chapters/htm/index2007_chap3.cfm

Gəlin bi 10AA-ın mahiyyətini nəzərdən keçirək.

“Biznes azadlığı” müəssisə yaratmaq, fəaliyyət göstərmək və müəssisəni bağlamaqda qısa müddətliklik və sadəlik prinsiplərinə riayət edilməsidir. Ağır və artıq tənzimləmə qaydaları biznes azadlığına ən böyük maneələrdir.

“Ticarət azadlığı” malların və xidmətlərin ixracı və idxalında tarif və qeyri-tarif maneələrinin olmamasını qiymətləndirən göstəricidir.

“Fiskal azadlıq” gəlirlərə qoyulan vergi yükünü qiymətləndirən göstəricidir. Bu göstərici hesablanaraq həm fiziki şəxslər və korporasiyaların gəlirlərinə tətbiq edilən maksimal vergi dərəcələri, həm də Ümumi Daxili Məhsulda vergilərin payı nəzərə alınır.

“Hökumətdən azadlıq” bütün dövlət xərclərini, transfertləri və dövlət müəssisələrinin çəkisini nəzərə alan göstəricidir. İdeal halda dövlət yalnız ictimai rifahı təmin etməli və bu zaman minimal xərclər prinsipinə riayət olunmalıdır.

“Monetar azadlıq” qiymətlərin sabitliyini və qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi dərəcəsini nəzərə alan göstəricidir. Həm inflyasiya, həm də qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini pozur. Mikroiqtsadi müdaxiləsiz sabit qiymətlər bazar iqtisadiyyatı üçün ideal şəraitdir.

“Əmək azadlığı” biznesin və əməkçilərin bir-biri ilə dövlət tərəfindən məhdudiyyətlər qoyulmadan münasibət qurmaq imkanlarını qiymətləndirən göstəricidir.

“Yatırımlar azadlığı” kapital, xüsusilə xarici kapital axınlarının sərbəstliyini qiymətləndirən göstəricidir.

“Maliyyə azadlığı” bank əməliyyatlarının məxfiliyini və dövlətdən asılı olmamasını qiymətləndirən göstəricidir. Bazar iqtisadiyyatında azsəmərəli dövlət banklarına, sığorta və kapital bazarları kimi digər maliyyə institutlarına yer olmamalıdır.

“Mülkiyyət hüququ” özəl mülkiyyət toplamaq imkanlarının aydın qanunvericilik və dövlət tərəfindən təmin edilməsinin göstəricisidir.

“Korrupsiyadan azadlıq” göstəricisi biznes mühitində korrupsiyanı qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. Bu göstərici Transparency International beynəlxalq təşkilatının qiymətləndirmələrinə əsaslanır.

Bu 10AA-ın hesablanması metodologiyasının burada, bu seminarda nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğun görünür. Çünki həm çox vaxt apara bilər, həm də bizim

bugünkü seminarın məqsədi iqtisadi azadlığın əhəmiyyəti və bunun ölçülməsinə dair mövcud yanaşmaları ümumi şəkildə nəzərdən keçirməkdir. Sadalanan göstəricilərin hesablamaları mürəkkəb deyil və müvafiq metodologiya ilə Heriteyc Fondunun veb-səhifəsində tanış olmaq mümkündür.

Bununla belə, qeyd edim ki, 10AA-dan hər biri 0-100% şkalası üzrə qiymətləndirilir. Bu zaman 100% müvafiq “azadlığın” maksimal səviyyədə olmasını göstərir. Öncəki illərdə indeks 1-5 şkalası üzrə qiymətləndirilirdi. Bu zaman 1 iqtisadi azadlığın ən yüksək qiymətinə uyğun idi.

Beləliklə, iqtisadi azadlığın təmin edildiyi ölkədə fəaliyyət göstərmək o deməkdir ki:

- Sən çox asan və qısa müddətdə özəl şirkət və ya digər sahibkarlıq subyekti yarada bilərsən;
- Sənin xariclə ticarətində tətbiq edilən tariflər ağır deyil;
- Sənin gəlirlərindən ödənilən vergilər böyük deyil;
- Sənin biznesin dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin haqsız rəqabəti ilə qarşılaşmır və dövlət sənin işlərinə əsassız müdaxilə etmir;
- Sənin biznesin yüksək inflyasiya və qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi şəraitində baş vermir;
- Sən işçilərin işə qəbulunda və işdən azad edilməsində dövlətin ağır tənzimləyici qaydalarından əziyyət çəkmirsən;
- Sənin biznesinlə əlaqəli sərmayə yatırımları və axınları sərbəstdir;
- Sənin bank sirtin qorunur;
- Sənin mülkiyyət hüquqların dövlət tərəfindən tam qorunur;
- Sən hakimiyyət qollarının korrupsiya təzyiqlərinə məruz qalmırsan.

Məhz belə şərait minlərlə insanlarda sahibkarlıq təşəbbüslərini oyatmağa qadirdir.

Heriteyc Fondunun qiymətləndirməsinə əsasən Azərbaycan üzrə İAİ-nin son 3 ildəki qiymətləri⁵ aşağıdakı 3-cü cədvəldə təsvir edilmişdir.

⁵ Tim Kane, Kim R. Holmes, and Mary Anastasia O’Grady, *2007 Index of Economic Freedom* (Washington, D.C.: The Heritage Foundation and Dow Jones & Company, Inc., 2007), at: www.heritage.org/index.

3-cü cədvəl

%-la

	2005	2006	2007
Biznes azadlığı	30	57.2	58.0
Ticarət azadlığı	64.2	67.6	67.6
Fiskal azadlıq	86.1	86.7	87.2
Hökumətdən azadlıq	85.8	79.2	86.6
Monetar azadlıq	80.4	75.5	76.8
Yatırımlar azadlığı	30.0	30.0	30.0
Maliyyə azadlığı	30.0	30.0	30.0
Mülkiyyət hüququ	30.0	30.0	30.0
Korrupsiyadan azadlıq	18.0	19.0	22.0
Əmək azadlığı	70.5	64.4	65.4
İAI / Ölkə rəngi	52.5	54.0	55.4
Cəmi tədqiq edilmiş ölkələr	155	157	157

Cədvəldəki rəqəmlərin müzakirəsinə keçməzdən öncə qeyd edim ki, bu hesablamalarda istifadə edilən məlumatlar (statistik və digər) öncəki iki ilə aid olan məlumatlara əsaslanır. Yəni, məsələn 2007-ci il üzrə göstəricilər 2004-2006-ci illərin məlumatlarına əsaslanır.

Cədvəldən gördüyümüz kimi “Biznes azadlığı” son illərdə ölkəmizdə artıb. Bu nə ilə əlaqəlidir? Çox güman ki, şirkətlərin dövlət qeydiyyatına dair 2005-ci ilin ortalarında “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında” qanunda qəbul edilmiş dəyişikliklə. Həmin dəyişikliyə əsasən sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı 5 gün ərzində keçirilməlidir. Öncəki hüquqi normalar isə bu prosesin 110 gün uzanmasına imkan verirdi. Fikrimizcə, 2008-ci il üzrə Heriteyc Fondunun Azərbaycana dair İAI-si bir qədər də yaxşılaşa bilər, çünki ölkə prezidentinin fərmanı ilə dövlət qeydiyyatı sistemində “bir pəncərə” prinsipi gerçəkləşməlidir. Onu da qeyd etməliyəm ki, “Biznes azadlığı” göstəricisinə lisenziyaların verilməsi də təsir edir və son illərdə bu sahədə müşahidə edilən müəyyən geriləmə “Biznes azadlığı”nı azalda bilər.

Qonşu ölkələrdə “Biznes azadlığı” belədir: Rusiya – 66.6%; Türkiyə - 67.4%; İran – 54.9%; Gürcüstan – 78.9%; Ermənistan – 84.5%; Qazaxıstan – 66.5%; Türkmənistan – 30.0%.

Bəzi neft ölkələrində isə “Biznes azadlığı” bu cürdür: Səudiyyə Ərəbistanı – 52.9%; Küveyt – 67.9%; Bəhreyn – 80.0%; Oman – 63.6%; Qətər – 60.0%; BƏƏ – 49.2%; Əlcəzair – 73.7%; Venesuela – 48.8%.

“Biznes azadlığı”nın ən yüksək səviyyədə olduğu ölkə isə Norveçdir. Burada “Biznes azadlığı” 97.0 səviyyəsindədir. Yəni Norveçdə, demək olar ki, biznes tam azaddır.

“Ticarət azadlığı” son üç ildə çox az dəyişsə də, orta səviyyədən yüksəkdir. Bununla belə qeyri-tarif xarakterli maneələr hələ də qalmaqdadır. Gözləmək olar ki, Azərbaycanın gələcəkdə ÜTT-yə daxil olması “Ticarət azadlığı”nı ölkəmizdə xeyli yüksəldəcək.

Qonşu ölkələrdə “Ticarət azadlığı” belədir: Rusiya – 62.6%; Türkiyə - 76.0%; İran – 50.4%; Gürcüstan – 61.8%; Ermənistan – 75.6%; Qazaxıstan – 64.2%; Türkmənistan – 74.2%.

Bəzi neft ölkələrində isə “Ticarət azadlığı” bu cürdür: Səudiyyə Ərəbistanı – 65.4%; Küveyt – 72.2%; Bəhreyn – 69.6%; Oman – 73.8%; Qətər – 71.4%; BƏƏ – 70.0%; Əlcəzair – 56.0%; Venesuela – 56.2%.

“Ticarət azadlığı”nın ən yüksək səviyyədə olduğu ölkələr isə Honq Konq və Sinqapurdur. Hər ikisində “Ticarətin azadlığı” 80%-ə bərabərdir.

2-ci cədvəldən gördüyümüz kimi “Fiskal azadlıq” Azərbaycanda yüksək səviyyədədir. Bu da o deməkdir ki, Azərbaycandakı vergi şərtləri bir çox digər ölkələrə nisbətən daha əlverişlidir.

“Hökumətdən azadlıq” göstəricisi də Azərbaycanda yüksək səviyyədədir. Bu nə ilə əlaqəlidir? “Hökumətdən azadlıq” göstəricisi iki komponenti nəzərə alır:

- dövlət xərclərinin ÜDM-ə nisbəti, %-lə;
- dövlət gəlirlərində dövlət müəssisələrinin payı, %-lə.

“Hökumətdən azadlıq” hesablanarkən bir özəllik də ondadır ki, birinci komponentin çəkisi 2/3, ikincininki isə 1/3-dir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan üzrə ÜDM yüksək templərlə artır və dövlət xərclərinin ÜDM-ə nisbətən azalması müşahidə olunur. Və bu da “Hökumətdən azadlıq” göstəricisinin yüksək səviyyədə olmasını təmin edir. İkinci komponent üzrə isə qeyd edə bilərik ki, dövlət gəlirlərində dövlət müəssisələrinin payı neft amilinə görə azalmaqdadır. Lakin qeyd etdiyim 2/3 və 1/3 əmsalları birinci komponentin təsirini 2 dəfə artırır.

Gözləmək olar ki, neft amilinin 2010-cu ildən sonra azalması ilə “Hökumətdən azadlıq” göstəricimiz pisləşəcək.

“Hökumətdən azadlıq” qonşu Gürcüstanda 91.3%, Ermənistanda isə 91.6% səviyyəsindədir.

“**Monetar azadlıq**” göstərici Azərbaycan üzrə pis deyil. Bu onunla izah edilir ki, göstərici 2003-2005-ci illərdəki 8.3%-lik inflyasiya səviyyəsi əsasında hesablanıb. 2007-ci ildə inflyasiyanın xeyli artması növbəti hesabatda “Monetar Azadlıq” göstəricisinin pisləşməsinə gözləməyə əsas verir.

2-ci cədvəldən gördüyümüz kimi, “**Yatırımlar azadlığı**” ölkəmizdə aşağı səviyyədədir. Bu, qəribə səslənir, çünki ölkəmiz xarici sərmayə yatırımlarına görə postsovet məkanında lider ölkələr sırasındadır. Bəs bu cür qiymətləndirmə nəyə əsaslanır? Azərbaycanda iki cür sahibkarlıq mühiti mövcuddur. Biri neft-qaz sahəsindəki mühitdir, digəri qeyri-neft sektorundakı mühit. Neft sahəsindəki mühit investisiyalar üçün daha əlverişli və risksizdir. Bildiyimiz kimi, neft kontraktları Milli Məclisdə təsdiqlənərək hətta qanuna çevrilir. Qeyri-neft sektorundakı vəziyyət isə xeyli fərqlidir. “Yatırımlar azadlığı” göstəricisi Heriteyc Fondunun metodologiyasına əsasən sərmayə yatırımı şərtlərindən asılı olaraq təyin edilir. Bu şərtlər isə Azərbaycanda belədir: xarici investisiyalar barədə yeni qanun hələ qəbul edilməyib, investorlar məmur özbaşınalığından və korrupsiyadan əziyyət çəkir, beynəlxalq maliyyə ödəmələrinə həddən artıq nəzarət var, yerli və xarici investorlara münasibət eyni deyil və s.

Qonşu Gürcüstanda və Ermənistanda bu göstərici 60% səviyyəsindədir.

Ölkəmizdə “**Maliyyə azadlığı**” da Heriteyc Fondunun qiymətləndirməsinə əsasən aşağı səviyyədədir. Səbəb ondadır ki, bank sistemi hələ zəifdir, iki dövlət bankı bu sektordakı əməliyyatların 60%-ni nəzarətdə saxlayır, xarici bankların fəaliyyəti məhdudlaşdırılır, maliyyə birjaları zəifdir, sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti də artıq dərəcədə dövlət tənzimlənməsinə məruz qalır və s.

Bu göstərici qonşu Gürcüstanda və Ermənistanda 70%, Qazaxıstanda isə 60% səviyyəsindədir.

“**Mülkiyyət hüququ**” göstəricisi də aşağı səviyyədədir. Səbəbləri qanunvericilikdəki boşluqlar və çatışmazlıqlar, mövcud qaydaların ağırlığı, bu sahədə korrupsiyanın yüksək səviyyədə olması, siyasi hakimiyyətə yaxın olanların biznes sahəsindəki üstünlükləri, məhkəmələrin icra hakimiyyətindən asılılığı və s.

“Korrupsiyadan azadlıq” ən aşağı səviyyədə olan göstəricidir. Bu göstəricinin hesablanması Transparency International təşkilatının reytinglərinin nəzərə alındığını qeyd etsək, hər şey bizim üçün aydın olacaq. Fondumuza daxil olan məlumatlara əsasən biznes sahəsində korrupsiya son illərdə həttə artıb.

“Əmək azadlığı” 50%-dən yüksək olsa da, burada problemlər hələ az deyil.

Gürcüstanda “Əmək azadlığı” 99.9% səviyyəsindədir. Ermənistanda isə 80.9%-dir. Qazaxıstan da bizdən xeyli irəlidədir – 80.5%.

İqtisadi azadlığı artırmaq üçün nə etmək lazımdır? Fikrimcə, Azərbaycan üzrə göstəriciləri müzakirə edərək biz bu suala artıq müəyyən cavablar vermişik.

Ölkələrdəki mühitin qiymətləndirilməsi məqsədilə Heriteyc Fondunun mütəxəssisləri aşağıdakı təsnifatı təklif etmişlər⁶:

İAI	Mühitin qiymətləndirilməsi	Cəmi ölkələr
80–100	Azad	7
70–79.9	Daha çox azad	23
60–69.9	Orta səviyyədə azad	48
50–59.9	Aşağı səviyyədə azad	59
0–49.9	Repressiv	20

Bu təsnifata əsasən ölkəmizdəki mühit “orta səviyyəli azad” səviyyəyə yaxınlaşmaqdadır.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

⁶ <http://www.heritage.org/research/features/index/downloads/Index2007.pdf>

Uğur hekayələri

Mülkiyyət vasitəsilə var-dövlətə doğru: Çilidə Dağ-Mədən

Sənayesində Xüsusi Mülkiyyət İnstitutunun yaradılması təcrübəsi⁷

*Pinyera Xose*⁸

1971-ci ildə Çilinin prezidenti marksist Salvator Alyende bütün dağ-mədən müəssisələri üzərində “mütləq, xüsusi, ayrılmaz və müddətsiz” mülkiyyət hüququnun dövlətə keçməsinə qanunvericilərin dəstəyini aldı. Elan edildiyi kimi, bu qəsbətmənin məqsədlərindən biri Amerika şirkətlərinə məxsus olan dörd mis filizi müəssisələrinin müvafiq kompensasiyalar ödənilmədən müsadirə olunması idi.

Tezliklə hökumət doğrudan da bu müəssisələri qəsb etdi və onları dövlət mülkiyyəti elan edərək kompensasiya verməkdən imtina etdi. Beləliklə, kökləri ilə əsrlərə gedib çıxan və mədənçilərə işlənmək üçün ayrılmış sahələrdən zəmanətli gəlir gətirən hüquqi ənənə bir günün içində baş-ayaq çevrildi. Mülkiyyətçilərin hüquqlarının pozulması islahatın yeganə nəticəsi olmadı. Faydalı qazıntıların kəşf olunmamış yataqları ilə potensial zəngin ölkə olan Çili elə həmin an bütün özəl geoloji kəşfiyyat proqramlarını itirdi.

1973-cü ildə Çilidə hökumət dəyişdikdə vəziyyət dəyişmədi, belə ki, demokratik institutların qurulması və dağ-mədən sənayesində ənənəvi mülkiyyət hüquqlarının bərpa olunmasını təmin edən yeni konstitusiyaya hələ qəbul olunmamışdı.

Lakin bir çoxlarının ümidlərinin əksinə olaraq hökumətdəki “güc strukturları” və iqtisadçılar arasında parçalanma baş verdi. Bunun nəticəsində 1980-ci ilin Konstitusiyasında bu sektorda mülkiyyət hüquqları ilə bağlı vəziyyət eləcə aydınlaşdırılmamış qaldı.

Və “əsas qanun” referendum tərəfindən dəstək alan günün səhəri dağ-mədən sənayeçiləri konstitusiyada islahatların aparılmasını tələb etməyə başlayaraq dərhal buna reaksiya verdilər. Dağ-mədən sənayeçiləri ya qeyri-adi “dağ-mədən plebissiti”, ya da konstitusiyanın maddələrini şərh edən qanunun qəbul olunmasını tələb edirdilər.

Əslində respublika dərhal iki problemlə üzləşdi: 1) dağ-mədən sektorunda mülkiyyət hüquqları ilə bağlı vəziyyətin aydın olmaması və 2) yeni Konstitusiyanın legitimliyinin pozulması təhlükəsi.

⁷ Məqalənin orijinalı. Məqalə “Rusiya global siyasətdə” jurnalında 2006-cı il yanvar-fevral nömrəsində nəşr olunub.

⁸ Xose Pinyera Çilinin keçmiş Əmək və Sosial Təminat naziri, Beynəlxalq Pensiya İslahatı Mərkəzinin prezidentidir. Çilinin pensiya sisteminin özəlləşməsini həyata keçirib və Çili iqtisadiyyatında islahatların keçirilməsində həlledici rol oynayıb.

Prezident Pinoçet bu böhranlı vəziyyəti həll etməyə cəhd etdi və 1980-ci il dekabrın 29-da – sosial təminat sistemində islahatların (bu islahatlar nəticəsində vətəndaşların şəxsi pensiya hesablarına əsaslanan universal pensiya sistemi yaradılmışdı) dəstəkləndiyi 4 noyabr 1980-ci il tarixindən dərhal sonra – mənə Əmək və Sosial Müdafiə naziri vəzifəsindən Dağ-Mədən Sənayesi naziri vəzifəsinə keçməyi təklif etdi.

Mənə dağ-mədən aktivləri üzərində sarsılmaz mülkiyyət hüquqlarının yazıldığı, prezident və qanunverici hakimiyyət tərəfindən dəstəklənmiş, həm də Konstitusiyaya Məhkəməsinin müsbət rəyini almış Konstitusiyaya qanununun layihəsini işləyib hazırlamaq tapşırılmışdı. Bundan əlavə, bir tərəfdən yerli və xarici sahibkarları onun ağlabatan olmasına əmin etmək, digər tərəfdən isə bu qanunun dövlət maraqlarının müdafiəsində möhkəm duracağına ictimaiyyəti inandırmaq lazım idi. Həm də bütün bu vəzifələri Konstitusiyanın legitimliyini pozmadan həll etmək lazım idi.

Bütövlükdə klassik liberal iqtisadiyyat məktəbinin davamçılarından ibarət olan komandamız əsasında azad bazar və xüsusi mülkiyyətin durduğu yeni iqtisadi modelin yaradılması və hökumətin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırıldığı və əsasında Amerika demokratiyası banilərini haqqında danışdığı prinsiplərin durduğu demokratiyaya qayıdış uğrunda mübarizəyə çox vaxt sərf etməli oldu. 1980-ci ilin Konstitusiyası ikinci məsələnin həllinə doğru atılmış ən vacib addım oldu, belə ki, o nəinki hökumətin hakimiyyəti vətəndaş cəmiyyətinə verməsi kursunu əks etdirir, həm də Çilidə siyasi təmsilçiliyin azad seçkilər vasitəsilə müəyyənləşməsi üçün zaman çərçivəsi və şərtləri təyin edirdi.

Müşkül məsələ

Ən əvvəldən mən öncə amerikalılara məxsus olan yataqlarda işləyən iri dövlət şirkəti “Codelco”nu özəlləşdirmək təklifi ətrafında qızıqan emosional müzakirələrdən hər cür yayınmağa çalışırdım. O zamanlar “Codelco” şirkətinin payına Çili misi istehsalının 85%-i və milli ixracatın təxminən eyni faizi düşürdü. Əlbəttə ki, mən heç zaman nə “Codelco”, nə də ona bənzər dövlət müəssisələrinin yaradılmasının tərəfdarı olmamışam, birincisi, o, artıq mövcud idi, özü də praktiki olaraq dağ-mədən sənayesində inhisara malik idi və xarici valyutanın çox hissəsinin gəlməsini təmin edir, ikinci tərəfdən hakimiyyətdə olan hökumətin hansı şəraitdə hakimiyyətə gəlməsini nəzərə alsaq, onu özəlləşdirmək cəhdi bütöv bir “müqəddəs müharibə”yə səbəb ola bilərdi. Bu da Çili üçün, sözsüz ki, həlli prioritet olan problemin sonrakı irəlilədilməsini çətinləşdirərdi.

Real həyatda ictimai siyasətdə istənilən addımlar düşünülmüş şəkildə atılmalıdır. Ən yaxşı həll əvvəl özəl mis (eləcə də başqa faydalı qazıntılar) hasilatı üçün yol açmaq idi və bu hasilatın ölkənin aparıcı sahəsi olan səviyyəyədək inkişaf etməsinə və onun sərvətlərini artırmasına şərait yaratmaq idi. Və yalnız bundan sonra “Codelco” şirkətinin aktivləri üzərində mülkiyyət hüququndan danışmaq olardı. Konstitusiyanın qoyduğu məhdudiyyətləri pozmayaraq mövcud yataqların istismarının genişləndirilməsinə və yenilərinin kəşf edilməsinə kömək edən qanunvericiliyi dərhal işləyib hazırlamaq çox vacib idi.

Bu vəziyyətdə məsələni düzgün müəyyənləşdirmək onun həll edilməsinə doğru bir addım atmaq deməkdir. Özəl dağ-mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün əvvəl həqiqətən müşkül

məsələni həll etmək – dağ-mədən sənayesi ilə bağlı lisenziyanın əldən alındığı halda ədalətli kompensasiya məsələsini həll etmək lazım idi. Müxtəlif təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrdə, və xüsusilə Çilidə aktivlərin müsadirəsinin kiçik olmayan tarixçəsini nəzərə alsaq, bu məsələ özəl investorlar üçün ən əsaslardan biri idi.

Lakin bu məsələ üçün də həll yolu. Mən onu iqtisadiyyat elminin ən əsas anlayışlarından istifadə edərək tapdım. Bu anlayışlara əsasən rəqabətli və şəffaf bazar şəraitində şirkətin və ya başqa obyektin təmiz pul axınlarının miqdarı onların bazar qiymətinə ekvivalentdir. Mənə elə gəlirdi ki, dağ-mədən konsessiyalarının möhkəm hüquqi əsaslarının işlənilib hazırlanması zamanı belə həll yeni Konstitusiyanın fəlsəfəsi ilə tam uyğun gəlirdi.

Bu meyarın əsasları sadədir. İstənilən aktivlər, fərqi yoxdur, istər hasilat, istər sənaye və ya istərsə kənd təsərrüfatı müəssisəsi, nə olursa olsun, gələcəkdə mənfəət verə biləcəyinə görə dəyəri var. Belə, Cənub Qütbündə çoxmərtəbəli avtomobil dayanacağına tikilməsinin neçəyə başa gəlməsindən asılı olmayaraq praktiki olaraq dəyəri yoxdur. Halbuki Santyaqonun mərkəzi hissəsində küçələrinin kəsişməsində yerləşən mağazanın qiyməti onun açılışına sərf olunmuş məbləğdən dəfələrlə çox ola bilər. Lakin bu gələcək mənfəəti də sadəcə götürüb cəmləmək olmaz, belə ki, fiziki olaraq o, zamanın ayrı-ayrı anlarında əldə olunur. Bu o deməkdir ki, gələcək mənfəət faiz stavkasının müvafiq dərəcəsinə əsaslanan əmsal vasitəsilə aktivlərin bu gün verdiyi mənfəətə yenidən hesablanmalıdır.

Yuxarıda göstərilən formulu dağ-mədən hasilatı ilə bağlı xüsusi hala tətbiq etmək üçün konsessiya hüququna konsessionerlərin bu gün, həm də gələcəkdə faydalı qazıntıların işlənməsi hüququnu daxil etmək lazım idi. Biz məhz bunu etdik. Bizim təkliflərimizdə ədalətli kompensasiya haqqında suala ardıcıl cavabın əks olunması, eləcə də Konstitusiya Məhkəməsinin konstitusiya qanunvericiliyinin praktikasına orada heç vaxt olmayan “bugünkü dəyər» anlayışının daxil edilməsinin dəstəklənməsi üçün maksimum dəqiqliklə iki məsələni müəyyənləşdirmək lazım idi: (1) Konstitusiya qanunu ilə müəyyənləşdirilən konsessiya hüququnun yaranmasının təbiəti necədir və (2) konsessionerin hüquq sahibinə çevrildiyi şərtlər hansılardır.

«Dağ-mədən sənayesi haqqında» Konstitusiya qanunu (Mining Law)

«Dağ-mədən sənayesi haqqında» Konstitusiya qanunu terminlərində “tam lisenziya” adlandırdığımız dağ-mədən konsessiyası həm özəl investora zamanətin verilməsi, həm də milli maraqların qorunması üçün zəruri olan bütün hüquqi atributlara malikdir. Qanunda aşağıdakı maddələr var:

- Mülkiyyət hüququnun qorunması kimi lisenziyanın qorunması (burada və sonra konsessiya sözü lisenziya sözü ilə əvəz edilib). Lisenziya sahibi kimi qeydiyyatdan keçmiş şəxs onu azad istismar etmək, onun gəlirlərindən istifadə etmək və onun üzərində sərəncam vermək onu satmaq, kredit almaq üçün və ya digər məqsədlə onu girova qoymaq, eləcə də miras qoymaq hüququ var. Lisenziyaya sahib olmaq hüququ müsadirədən başqa digər yolla alınmalıdır.

- İstənilən müsadirə halı üçün ədalətli kompensasiya. Lisenziya sahibi ədalətli kompensasiya almalıdır. Kompensasiya pul formasında ödənilməli və şirkətin maliyyəsinin hal-hazırdakı miqdarına gətirilmiş təmiz pul axınına bərabər dəyərini tam əks etdirməlidir.
- Dağ-mədən müəssisəsinin rəşional istismarı. Lisenziya sahibi yatağın mütləq sənaye istismarı haqqında «işlət, yoxsa geri alar» (use it or lose it) norması adlanan qəddar qanunun subyekti ola bilməz. Lisenziya sahibi yatağın işlənməsini özünün şəxsi metodikaları, qəbul olunmuş prosedurlar, mürəkkəbliyi və fasiləsiz dəyişikliklərə meyli ilə seçilən beynəlxalq bazarın tələblərinin daim ardınca gedən iş tempi və istehsalat planlarına uyğun olaraq həyata keçirə bilər. Yatağın işlənməsinin idarə edilməsi mövcud hökumətin həyata keçirdiyi idarəedici və hüquqi cəhətdən məhdudlaşdırıcı tədbirlərin subyekti olmamalıdır.
- Lisenziyaya müddətsiz sahibolma hüququ. Lisenziyanın müddəti əvvəlcədən məhdudlaşdırılmır: lisenziyadan istifadə hüququ yalnız hər hektar sahə üçün illik ödənişin edilməsi (la patente minera) zərurəti ilə məhdudlaşır. Lisenziyaya müddətsiz sahibolma hüququ axıradək işlənməmiş yatağa lisenziya müddətinin bərpa olunması prosesinin mümkün siyasiləşdirilməsindən, eləcə də lisenziya sahiblərinin lisenziya müddətinin bitməsindən əvvəl yatağın «vəhşicəsinə» istismarını təşviq etməmək üçün mütləq daxil edilməli idi.
- Lisenziyanın siyasətdən tam ayrılması. «Tam lisenziya»ya sahibolma hüququ siyasi konyukturanın məhsulu olmamalıdır. Onun mövcudluğu və bitməsi hakimiyyətin qanunverici və ya icraçı qolunun yox, məhkəmə qolunun əlindədir.

Məhkəmə hər-hansı faydalı qazıntı yatağının kəşf olunması faktı ilə yaranmış hüququn mövcudluğunu təsdiqləyən zaman lisenziya hüquqi obyekt kimi mövcud olmağa başlayır.

Beləliklə, 1981-ci il avqustun 13-də mən prezidentə «Dağ-mədən sənayesi haqqında» Konstitusiya qanununun layihəsini və ona qoşulmuş tam şərhini təqdim etdim. Elə həmin ilin dekabrında şərhlərin mətni çap olunmuş «Dağ-mədən sənayesi haqqında» əsas Konstitusiya qanununun prinsipləri adlı kitabım işıq üzü gördü (Pifiera 1981).

Qanunverici orqan (Junta de Gobierno) 1981-ci il dekabrın 1-də «Dağ-mədən sənayesi haqqında» Konstitusiya qanununu bütünlükdə dəstəklədi. Səhəri günü And dağlarının yüksəkliyində, böyük şairəmiz və Nobel mükafatı laureatı Qabriela Mistralin doğulduğu vadedə El İndio şaxtasının açılışı ilə bağlı nitqimdə mən aşkar elan etdim ki, bu, ən vacib qanun parlament tərəfindən qəbul olunmuşdu.

Bundan sonra Konstitusiya Məhkəməsi qanunun Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxladı. Nəticədə 22 dekabrda qanun onun bütün üzvləri tərəfindən təsdiqləndi. Konstitusiya Məhkəməsi hakimlərinin eyni fikirdə olması sonralar qanunun dəyişdirilməməsində əhəmiyyətli rol oynadı. 18.097 nömrəsi ilə o, «Diario Oficial» qəzetində 1982-ci il yanvarın 21-də nəşr edilmişdi. Burada qeyd etmək lazımdır ki, əsas Konstitusiya Qanununa düzəlişlərin edilməsi parlamentin yuxarı və aşağı palatalarının tərkibinin yeddidə dörd hissəsinin kvorumunu tələb edir (1980-ci ilin

Konstitusiyasında kvorumun aşağı həddi beşdə üç, amma 1989-cu ildə hakimiyyətlə müxalifət arasında əldə olunmuş razılığa əsasən bu rəqəm kiçildilmişdi).

«Dağ-mədən sənayesi haqqında» Konstitusiya qanununun bəzi prosessual məsələləri tənzimləyən adi qanunun (məsələn, Dağ Kodeksi (Mining Code)) KİV-də nəşr olunan zaman qüvvəyə minməsinə baxmayaraq, onun qəbul olunması faktının özü dərhal iqtisadiyyatın vəziyyətinə təsir etdi.

Lisenziyanın bütün göstəriciləri, yəni onun hüquqi təbiəti, konsessiya hüququ, lisenziya sahibinin hüquq və öhdəlikləri, həm də lisenziya müddəti Konstitusiya qanununda müəyyənləşdirilmişdi. İqtisadi və işgüzar nöqteyi-nəzərdən onun təsiri onun qəbul olunması haqqında elan edildiyi andan hiss olunmağa başladı və geoloji-kəşfiyyat işləri və resursların işlənməsi həcmnin artmasında ifadəsini tapdı. Bununla da 70-ci illər - dağ-mədən sənayesində aktivlərə olan hüquqlar sahəsində qeyri-müəyyənliyin bütöv bir onilliyi – geridə qaldı, və Çili iqtisadiyyatının əsas sektoru həm investisiya fəaliyyətində, həm də təbii resursların işlənməsində və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində yeni üfəqlər gördü.

Düzgün strategiya, düzgün siyasət

Dağ-mədən sənayesi haqqında qanunvericiliyin Çilidə keçirilmiş islahatı başqa ölkələr üçün də faydalı ola bilərdi. O göstərdi ki, praktikaya “tam lisenziya” anlayışını daxil edərək bir çox ölkələrin konstitusiyasında qeyd olunmuş dövlətin nominal mülkiyyətini sarsılmaz xüsusi mülkiyyət hüquqları ilə uyğunlaşdırmaq, beləliklə də, özəl sahibkarların əli ilə rifahın artırılması üçün yeni sahələr açmaq olar.

Arzu olunanda istənilən hökumət və istənilən dövlət xadiminə «maddi sərvətlər, ümumiyyətlə, necə yaradılır?» sualını verməklə onun siyasi bəyanatlarının real iqtisadi siyasətə uyğunluğunu yoxlamaq olar. Bu sualı başqa cür də formalaşdırmaq olardı: var-dövləti necə qazanmaq olar? Bu suala cavab elə ölkə iqtisadiyyatının ən iri və ən siyasiləşdirilmiş sektorunda əsl və müdafiə olunmuş xüsusi mülkiyyəti yaratmış «Dağ-mədən sənayesi haqqında» Konstitusiya qanunu oldu. Onun qəbul olunması yerli və xarici investorlar üçün bu andan Çilidə xüsusi mülkiyyət hüququnun tam zamanət alması haqda ciddi siqnal oldu.

Ölkənin xarici aləm üçün həlledici açılması və 1973-1980-ci illərdə baş vermiş iqtisadi liberallaşma zamanı aşkar nümayis etdirmişdi ki, özünün yeni inkişaf strategiyasında Çili azad bazarın iqtisadi prinsiplərinə ciddi əməl edir. Elə onda ölkə gördü ki, mülkiyyət hüquqlarının tamlığı dağ-mədən sənayesinin presedentsiz inkişafına gətirib çıxarır, o da ki, öz növbəsində maddi rifahı tez bir zamanda artırmağa imkan verir.

Nəticələr bunu təsdiqləyir. Son 20 il ərzində mis istehsalı Çilidə beş dəfə, mis filizi sənayesində özəl sektorun payı 16 dəfə artıb. Bu, Çilini mis tədarükünün həcmində görə dünyada birinci yerə çıxartdı: bu gün ölkənin payına bu metalın dünya bazarının 35%-i düşür. Bundan başqa, respublika təbii nitratlar, yod və litium istehsalına görə dünyada ən iri tədarükçüyə çevrilib; molibden üzrə dünyada ikinci; gümüş üzrə beşinci və qızıl üzrə on üçüncü yer tutur. Yerli

biznesmenlərin ciddi maliyyə yatırımlarından əlavə, dağ-mədən sənayesinə 20 milyard dollar birbaşa xarici investisiyalar cəlb edilib.

Bütün bu amillərin birgə təsiri nəticəsində bu vaxtadək ölü yük kimi yatıb qalmış resurslar işə salınmışdı; yeni və məhsuldar əhalinin məşğulluğu sektoru yaradılmışdı; Çiliyə ən yeni texnologiyalar idxal edilmişdi; xəzinəyə yeni vergi ayırmaları daxil olmağa başlamışdı; bundan başqa, dağ-mədən sənayesi iqtisadiyyatın başqa sahələrinə (energetika, nəqliyyat, su və liman təsərrüfatı, yolların və evlərin tikintisi, maşınqayırma) investisiya qoyuluşunu təşviq etdi.

Nəticə

Beləliklə, yeni maddi resursların alınmasına (dağ-mədən sektoru halında) doğru atılan həlledici addım azad bazar şəraitində fəaliyyət göstərən «Dağ-mədən sənayesi haqqında» Konstitusiya qanununun qəbul olunması oldu. Konstitusiya qanununda dəqiq əksini tapmış mülkiyyət hüququnun müqəddəsliyi və pozulmazlığı onun reallaşmasının həqiqətən çətin başlanğıcına baxmayaraq, başqa sahələrdə, xüsusilə telekommunikasiyalarda və energetikada, iri dövlət şirkətlərinin sonrakı özəlləşməsinə şamil etməyə çalışanların mövqeyini möhkəmlətdi. 90-cı illərdə yuxarıda göstərilən lisenziyaların konsessiya sistemini infrastruktur sahələrə (avtomobil yolları, dəniz və hava limanları) də tətbiq etdilər. O vaxtadək onların istismarı ənənəvi olaraq dövlət strukturları tərəfindən yerinə yetirilən “dövlət işləri” sahəsinə aid idi.

«Dağ-mədən sənayesi haqqında» Konstitusiya qanununun qəbul olunması həm millətin iqtisadi çiçəklənməsinə, həm də demokratik siyasi sistemin möhkəmlənməsinə həlledici töhfə verdi. Bu ona görə baş verdi ki, qanun fasiləsiz iqtisadi artıma səbəb oldu – təxminən on beş il ərzində o, orta hesabla ildə 7% təşkil etdi- bundan sonra 1980-ci il Konstitusiyasının və ya onun şərtlərinin dəyişdirilməsi sadəcə mənasını itirdi.

Ümid edirəm ki, mənim danışdıqlarım olduqca aydın göstərir ki, əslində siyasət çoxlarının dediyi kimi, “mümkün olan şeyi etmək bacarığı” deyil. O, “lazım olanı etmək bacarığı”dır. Millətin inkişafı və azadlığın möhkəmləndirilməsi üçün lazım olanı.

Bülletenin redaksiya heyəti:

Redaktor: Firudin Musayev
Korrektor: İradə Eyvazova
Kompüter tərtibatçısı: Etibar Axundov